

Astana di Kuching, Sarawak yang dibina pada tahun 1932.
(Sumber: Koleksi DBP, 2018)

Sinopsis

Sarawak dan Sabah telah mempunyai sistem pemerintahan yang sistematik sebelum kedatangan kuasa Barat. Pemerintahan tempatan ini dilaksanakan bagi menjamin kelangsungan kehidupan masyarakat berasaskan peraturan yang diterima oleh masyarakat ketika itu. Namun begitu, perubahan berlaku seiring dengan kemasukan dan peluasan kuasa Dinasti Brooke di Sarawak dan Syarikat Borneo Utara British di Sabah. Pelbagai strategi digunakan sama ada oleh Dinasti Brooke atau pemodal Barat termasuk Syarikat Borneo Utara British untuk menguasai Sarawak dan Sabah. Peluasan kuasa Barat di Sarawak dan Sabah berlaku secara beransur-ansur. Pentadbiran cara Barat yang diperkenalkan turut digabungkan bersama-sama pentadbiran tempatan.

Astana Kuching
dan Pejabat
Tadbir Sabah

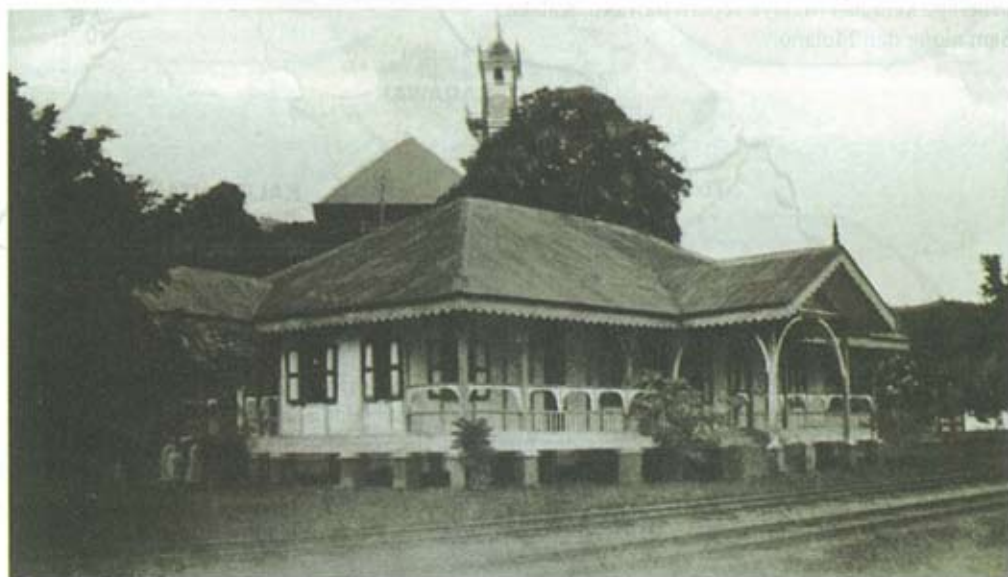
Apakah yang akan anda pelajari?

1. Menyatakan latar belakang pemerintahan tempatan di Sarawak dan Sabah.
2. Menerangkan peluasan kuasa Dinasti Brooke di Sarawak.
3. Menghuraikan peluasan kuasa Syarikat Borneo Utara British di Sabah.
4. Merumuskan pentadbiran Barat di Sarawak dan Sabah.

Apakah elemen kewarganegaraan dan nilai sivik yang anda dapati?

1. Menerangkan sikap kesediaan menerima perubahan yang membawa kebaikan.
2. Menjelaskan kepentingan sikap berwaspada terhadap anasir luar.
3. Menjelaskan kepentingan kewibawaan pemimpin dalam pembangunan negara.
4. Menilai keberkesanan pentadbiran yang sistematik untuk kemajuan negara.

Pejabat Kereta Api Sabah, 1930.

(Sumber: Chai Foh Chin, 2007. *Early Picture Postcards of North Borneo and Labuan*. Sabah: Opus Publications Sdn. Bhd.)

Kemahiran Pemikiran Sejarah yang anda dapati:

1. Memahami kronologi peluasan kuasa Dinasti Brooke di Sarawak dan Syarikat Borneo Utara British di Sabah.
2. Meneroka bukti kemakmuran Sarawak dan Sabah sebelum kedatangan kuasa Barat.
3. Membuat imaginasi peluasan kuasa Barat di Sarawak dan Sabah.
4. Membuat interpretasi peluasan kuasa Barat di Sarawak dan Sabah.
5. Membuat rasionalisasi perubahan pentadbiran di Sarawak dan Sabah.

5.1 Latar Belakang Pemerintahan Tempatan di Sarawak dan Sabah

Pengenalan

Sebelum kedatangan kuasa-kuasa luar, masyarakat tempatan di Sarawak dan Sabah telah mempunyai sistem pemerintahan yang berkesan. Sistem pemerintahan yang diamalkan ini membawa kestabilan dan menyumbang kepada keharmonian serta kemakmuran di negeri-negeri ini. Sistem ini menjadi panduan dalam perkembangan ekonomi, sosial dan politik masyarakat tempatan di kedua-dua buah negeri. Di Sarawak, terdapat beberapa kerajaan Melayu seperti Sawaku, Kalaka, Samadong dan Melano.

Sistem Pemerintahan Tempatan

Sistem pemerintahan di Sarawak dan Sabah mempunyai persamaan dan perbezaan. Persamaan dan perbezaan yang wujud ini mempunyai kaitan langsung dengan perkembangan sejarah sosiopolitik yang berlaku di kedua-dua buah negeri tersebut. Setiap suku kaum di Sarawak dan Sabah mempunyai ketua rumah tetapi disebut mengikut dialek masing-masing, namun semuanya mempunyai maksud yang sama.

1. Sistem Kesukuan

Sistem ini dilaksanakan oleh masyarakat tempatan di Sarawak dan Sabah. Asas yang penting ialah pegangan dan kepatuhan kepada adat masyarakat.

Rumah Panjang di Sarawak
(Sumber: Koleksi DBP, 2010)

Tahukah Anda?

Terdapat kira-kira 27 etnik di Sarawak dan kira-kira 34 etnik di Sabah.

(Sumber: Jabatan Penerangan Malaysia)

Mengapakah wujud perbezaan sistem pemerintahan di sesebuah negeri?

Aktiviti Peta Pemikiran

Hasilkan peta buih berganda bagi menunjukkan persamaan dan perbezaan sistem kesukuan di Sarawak dan Sabah.

2. Sistem Pentadbiran Tempatan

Pengaruh Kesultanan Brunei ketara di Sarawak dan Sabah. Di Sabah, selain Kesultanan Brunei, wujud pengaruh Kesultanan Sulu di bahagian pantai timur Sabah.

Sistem Pentadbiran di Sarawak

Pengaruh Brunei menyebabkan pemerintahan di Sarawak dipengaruhi sistem pentadbiran Kesultanan Brunei. Sistem pentadbiran dipecahkan kepada tiga bentuk, iaitu Sungai Kerajaan, Sungai Tulin dan Sungai Kuripan.

Pentadbiran dijalankan oleh pembesar tempatan yang menjadi wakil sultan atau pembesar yang memiliki wilayah tersebut.

Kawasan di Sungai Sarawak ditadbir oleh Datu Patinggi, Datu Bandar dan Datu Temenggung sebagai wakil Sultan Brunei.

Kawasan pedalaman ditadbir oleh Orang Kaya (O.K.) seperti O.K. Beti di Padeh, O.K. Antau di Rimbas, O.K. Jugah di Lundu dan O.K. Gasing di Skrang.

Kuasa Kesultanan Brunei di Sarawak adalah berasaskan kepada sistem penguasaan tanah.

Sistem Kedatuan di Sarawak

Sistem Kedatuan merupakan sistem pemerintahan tradisi masyarakat Melayu di Sarawak yang berpusat di sekitar Sungai Sarawak. Sistem ini merupakan kesinambungan daripada sistem kerajaan yang terdapat sebelum ini di Sarawak.

Sistem ini diamalkan oleh kerajaan-kerajaan awal yang wujud di Sarawak.

Sewaktu pengaruh Kesultanan Brunei, golongan pembesar ini menjadi wakil bagi pihak Sultan Brunei.

Kerajaan Sawaku merupakan antara kerajaan awal yang terletak di sekitar Sungai Sarawak ditadbir oleh Datu Merpati Jepang.

Mereka berkuasa mentadbir Sarawak tanpa campur tangan Kesultanan Brunei.

Keturunan Datu Merpati Jepang secara turun-temurun menguasai pentadbiran di wilayah ini dengan memakai gelaran Datu Patinggi, Datu Bendahara (Datu Bandar) dan Datu Temenggung.

Mereka bertanggungjawab menjalankan pentadbiran dan membangunkan Sarawak.

Sungai Kerajaan,
Tulin, Kuripan

Tahukah Anda?

Gelaran Orang Kaya (O.K.) diberikan oleh Kesultanan Brunei terutamanya kepada pemimpin Iban dan pemimpin tempatan untuk menonjolkan kedudukan mereka sebagai pemimpin.

Sistem Pentadbiran di Sabah

Kawasan pantai barat dikuasai oleh Kesultanan Brunei, manakala kawasan pantai timur dikuasai oleh Kesultanan Sulu.

Kuasa Kesultanan Brunei di Sabah berasaskan sistem penguasaan tanah.

Pentadbiran dijalankan oleh pembesar tempatan yang menjadi wakil sultan atau pembesar (pengiran) yang memiliki wilayah tersebut.

Sultan Sulu memiliki semua tanah di bawah pengaruhnya. Namun begitu, pemerintahan diwakilkan oleh Datu.

Kuasa golongan Datu pula bergantung pada milikan bilangan hamba (pengikut) dan kemampuan menghantar ufti secara tetap kepada sultan.

Golongan Datu inilah yang sebenarnya menjalankan pentadbiran di pantai timur Sabah dan sistem ini dikenali sebagai sistem Datu.

Sistem Ketua Bebas di Sabah

Pada abad ke-17 dan 18, sistem pentadbiran Ketua Bebas dijalankan di kawasan-kawasan yang kuasa Sultan Brunei dan Sulu agak lemah atau tidak berkesan. Sistem ini bergantung pada kemampuan individu untuk memerintah kawasan yang dikuasainya.

Ketua bebas ini muncul daripada sikap berani dan keperwiraan seseorang tokoh yang mencabar kewibawaan Sultan di kawasanya.

Mereka tergolong atau mempunyai pertalian keluarga dengan Sultan Brunei atau Sultan Sulu.

Mereka mempunyai undang-undang tersendiri dan tidak mengiktiraf kuasa lain.

Antara Ketua Bebas yang dikenali ialah Syarif Osman yang berkuasa di daerah Marudu antara tahun 1830-1840 dan Datu Kerunding yang berkuasa di daerah Tungku pada akhir abad ke-19.

Mereka berkuasa dan bertanggungjawab menjalankan pentadbiran di kawasan masing-masing.

Jelaslah bahawa Sarawak dan Sabah telah mempunyai sistem pemerintahan yang teratur yang membawa kepada kestabilan dan kemakmuran kepada masyarakat. Dalam masa yang sama menarik kehadiran kuasa luar. Oleh itu, kita seharusnya berwaspada terhadap anasir luar yang mampu mengambil alih kuasa yang ada jika kita tidak bersatu padu.

Cerna Minda

Apakah kelebihan sistem Ketua Bebas di Sabah?

Di manakah dijalankan sistem pentadbiran Ketua Bebas?

5.2 Peluasan Kuasa Dinasti Brooke di Sarawak

Pengenalan

Peluasan kuasa Barat di Sarawak dilakukan oleh pihak persendirian, iaitu James Brooke. Kekayaan Sarawak terutamanya sagu, antimoni dan emas menarik perhatian James Brooke untuk menguasai Sarawak. Beliau menggunakan pelbagai strategi untuk meluaskan kuasanya. Selain itu, perpecahan politik di Sarawak dan alasan kegiatan pelancongan digunakan sepenuhnya oleh James Brooke hingga akhirnya beliau berjaya memperoleh Sarawak daripada Kesultanan Brunei. Seterusnya, James Brooke dan keluarganya berusaha meluaskan kuasa mereka ke seluruh Sarawak.

Sarawak Ketika Kehadiran James Brooke

- Kawasan Sungai Sarawak merupakan kawasan ekonomi yang penting.
- Sultan Brunei menghantar Pengiran Indera Mahkota ke kawasan ini sebagai pembesar Brunei untuk menguasai ekonomi.
- Pada tahun 1820-an, kalangan masyarakat Melayu bertumpu di Lidah Tanah yang terletak di sekitar Sungai Sarawak. Kawasan ini menjadi pusat perdagangan dan pentadbiran. Kawasan ini sangat strategik kerana mampu mengawal kegiatan perdagangan sungai dan kawasan pedalaman.

Peta menunjukkan Sarawak ketika kehadiran James Brooke.

Terdapat beberapa individu yang terlibat dalam percaturan politik dan pemerintahan di Sarawak antara tahun 1830-an hingga 1840-an.

Sultan Omar Ali Saifuddin II, Sultan Brunei

- Sultan Brunei yang mentadbir wilayah Sarawak pada tahun 1827 berhasrat mengawal kegiatan perdagangan di Sarawak.
- Pengiran Indera Mahkota mendirikan pusat pentadbiran di Kuching.
- Menimbulkan perbalahan dengan pembesar tempatan kerana mengenakan cukai yang tinggi dan kerahan tenaga.
- Penentangan dipimpin oleh Datu Patinggi Ali yang ingin membebaskan Sarawak daripada cengkaman Pengiran Indera Mahkota.

Pengiran Raja Muda Hashim

- Dihantar oleh Sultan Brunei untuk menyelesaikan masalah di Sarawak.
- Merupakan bapa saudara Sultan Brunei.
- Berusaha memujuk Datu Patinggi Ali dan pembesar Melayu, namun gagal.
- Beliau meminta bantuan James Brooke.

Cerna Minda

Siapakah yang dihantar oleh Sultan Brunei untuk menyelesaikan masalah di Sarawak?

James Brooke

- Mencari peluang untuk mendapatkan Sarawak.
- Pada peringkat awal, menjalankan aktiviti pengembaraan di antara Sarawak dan Singapura dengan kapalnya Royalist.
- Mendapat sokongan pihak British melalui angkatan tentera laut.
- Menerima pelawaan Pengiran Raja Muda Hashim untuk menyelesaikan masalah di Sarawak.
- James Brooke mengenakan syarat, iaitu Pengiran Raja Muda Hashim perlu menyerahkan Sarawak kepada beliau.

Datu Patinggi Ali

- Pembesar tempatan di Sarawak.
- Melakukan penentangan terhadap pentadbiran Brunei pada tahun 1836.
- Menentang tindakan-tindakan waki Sultan Brunei yang menjejaskan kehidupan masyarakat tempatan.
- Bersetuju berunding dengan James Brooke dan menamatkan penentangan terhadap Brunei.

James Brooke Mendapatkan Kuasa Pemerintahan

James Brooke menggunakan kesempatan terhadap masalah yang berlaku di Sarawak sehingga berjaya menyelesaikannya. James Brooke menggunakan empat strategi dalam usaha mencapai matlamatnya.

1. Rundingan

- Strategi ini digunakan oleh James Brooke apabila berunding dengan Pengiran Raja Muda Hashim apabila diminta untuk menyelesaikan pertelingkahan yang berlaku di Sarawak.
- Dalam rundingan inilah Pengiran Raja Muda Hashim menawarkan Sarawak kepada James Brooke dan tawaran ini dilakukan sebanyak dua kali sebelum James Brooke menerimanya.

2. Ugutan

- Strategi ugutan dilakukan oleh James Brooke sebanyak dua kali. Pertama, terhadap Pengiran Raja Muda Hashim yang cuba berdalak-dalik dan tidak bersetuju dengan rundingan yang dilakukan sebelumnya, iaitu menyerahkan Sarawak kepadanya. Bagi mengatasi hal ini, James Brooke mengugut Pengiran Raja Muda Hashim dengan bersedia menyerang kedudukan Pengiran Raja Muda Hashim di Kuching.
- Tindakan ini menyebabkan Pengiran Raja Muda Hashim bersetuju menyerahkan pemerintahan Sarawak kepada James Brooke.
- Ugutan kedua dilakukan secara tidak langsung kepada pemerintah Brunei, Sultan Omar Ali Saifuddin apabila James Brooke hadir ke Brunei diiringi oleh angkatan tentera laut British.
- Kehadiran James Brooke adalah untuk mengesahkan penyerahan Sarawak seperti yang dilakukan oleh Pengiran Raja Muda Hashim.
- Tindakan James Brooke menyebabkan Sultan bersetuju mengesahkan penyerahan Sarawak tersebut.

3. Perjanjian

- James Brooke turut menggunakan perjanjian sebagai strategi untuk meluaskan kuasa. Dua perjanjian terpenting berlaku pada tahun 1841 dan 1842.

Perjanjian 1841: James Brooke dengan Pengiran Raja Muda Hashim

- James Brooke memerintah Sarawak dan menguasai hasilnya.
- James Brooke harus menghormati dan memelihara undang-undang dan adat Melayu.

Perjanjian 1842: James Brooke dengan Sultan Brunei, Sultan Omar Ali Saifuddin

- Sultan Brunei menyerahkan Sarawak dari kawasan Tanjung Datu ke Sungai Samarahan.
- Semua hasil pendapatan kawasan ini diserahkan kepada James Brooke.
- James Brooke mestilah memberikan ufti tahunan sebanyak 2,500 Dolar Sepanyol kepada Sultan Brunei.
- Tidak boleh campur tangan dalam hal adat dan agama penduduk tempatan.
- Tidak boleh dipindah milik tanpa kebenaran Sultan Brunei.
- Sultan Brunei mengiktiraf James Brooke sebagai Raja Putih Sarawak.

- Kedua-dua perjanjian inilah yang membolehkan James Brooke mendapatkan kekuasaan sebagai pemerintah Sarawak dan secara langsung menamatkan kekuasaan Kesultanan Brunei di Sarawak.

4. Ketenteraan

- James Brooke turut menggunakan kekuatan ketenteraan dalam usahanya untuk mendapatkan kuasa di Sarawak.
- Bantuan ketenteraan diperoleh melalui sokongan kapal HMS Dido yang dimiliki oleh angkatan tentera laut British.
- Kapal ini digunakan bagi memerangi ancaman lanun yang mengganggu perdagangan dan ketenteraman Sarawak.

Walau bagaimanapun, kejayaan James Brooke ini hanyalah permulaan kepada penguasaan yang lebih luas. Kemudian, ia meliputi kawasan-kawasan lain di Sarawak yang masih dalam kekuasaan Kesultanan Brunei.

Tahukah Anda?

Fort Margherita dibina pada tahun 1878 dan siap sepenuhnya pada tahun 1879 serta mengambil nama isteri Raja Charles Brooke. Kos pembinaannya ialah 8100 Dolar Sepanyol.

Aktiviti TMK

Dengan menggunakan pelbagai sumber TMK, hasilkan poster bertajuk "Fort Margherita: Kota Penuh Misteri".

Pengukuhan Kuasa James Brooke

Setelah memperoleh kuasa di Sarawak, James Brooke berusaha mengukuhkan kuasanya.

Jadual: Usaha dan Tindakan James Brooke Mengukuhkan Kuasa

Kekuatan Tentera	- James Brooke memperoleh bantuan dan sokongan daripada tentera laut British. - Kapal perang HMS Dido berjaya menghancurkan kubu kuat orang Iban di Sungai Saribas dan Sungai Skrang.
Menentang Kebangkitan Orang Tempatan	- James Brooke menganggap kebangkitan orang tempatan sebagai lanun. - Isu ini menjadi alasan tindakan meluaskan kuasa di kawasan orang Iban sebagai tindakan yang sah dan mendapat sokongan British.
Memperoleh Sokongan Sebahagian Masyarakat Tempatan	James Brooke berjaya memperoleh sokongan daripada sebahagian orang tempatan termasuklah sebahagian orang Melayu dan Iban.
Mengambil Kesempatan daripada Pertelingkahan yang Wujud dalam Masyarakat Tempatan	Di Mukah, James Brooke menyokong Pengiran Matusin yang berkonflik dengan Pengiran Ersat. Pengiran Ersat dan anaknya Pengiran Nipa lebih dihormati oleh penduduk tempatan. Brooke menyokong Pengiran Matusin hingga membolehkan Brooke memecahkan kekuatan masyarakat tempatan di Mukah.
Menghapuskan Tokoh Tempatan yang Menentang Kedudukannya	- James Brooke berjaya menyingkirkan tokoh tempatan yang menentangnya. - Sharif Masahor yang dituduh terlibat dalam pakatan menyingkirkan Brooke dibuang ke Singapura. - Datu Patinggi Abang Abdul Ghafur bin Abang Qahar pula dibuang ke Melaka.
Memperkuhkan Pertahanan Sarawak	- Benteng dan kubu yang dilengkapi dengan meriam didirikan di kawasan yang strategik bagi mengawal kawasan tersebut. - Kubu di Sungai Skrang dibina pada tahun 1849 selepas Perang Beting Maru tamat bagi memerhati pergerakan kaum Iban Skrang daripada menentang pentadbiran Brooke di kawasan tersebut. Pada tahun 1849, kubu ini dinamakan Fort James. - Pada tahun 1862, Renjer Sarawak ditubuhkan bagi mengawasi keamanan dan pertahanan.
Sokongan Kewangan	Dalam usaha meluaskan kuasa di Sarawak, James Brooke memperoleh sokongan kewangan daripada pemodal Eropah terutama Baroness Angela Burdett-Counts.

James Brooke menggunakan kekuatan ketenteraan untuk menguasai Sarawak. Bincangkan.

Kronologi Peluasan Kuasa Dinasti Brooke

Tahun 1841

- James Brooke memperoleh kawasan Kuching, kemudiannya merangkumi kawasan dari Tanjung Datu ke Sungai Samarahan.
- Sejak tahun 1840-an, James Brooke berjaya menguasai Batang Lupa dan Sungai Saribas.

Tahun 1853

- Penentangan orang Iban di Saribas dan Batang Lupa berjaya ditumpaskan dengan menggunakan alasan menghapuskan lanun.
- Sadong, Batang Lupa, Saribas dan Kalaka berjaya diperoleh oleh James Brooke. Sebagai balasan, separuh daripada hasil pendapatan wilayah ini diberikan kepada Sultan Abdul Mumin.

Tahun 1861

- Sultan Abdul Mumin menyerahkan Sungai Rajang kepada James Brooke dengan bayaran 4500 Dolar Sepanyol setahun kerana membantu menghapuskan kebangkitan orang tempatan.
- Kawasan yang terlibat termasuklah Oya, Mukah, Tatau dan Bintulu.

James Brooke, Raja Putih Sarawak yang pertama (1842-1868).

Charles Brooke, Raja Putih Sarawak yang kedua (1868-1917).

Kawasan jajahan keluarga Brooke di Sarawak.

Cerna Minda

Namakan kawasan yang berjaya dikuasai oleh James Brooke.

KPS

Bincangkan kaedah yang digunakan oleh Charles Brooke dalam usaha memperluas kuasa Dinasti Brooke di Sarawak.

Tahun 1883

- Orang Kayan yang mendiami kawasan Sungai Baram bangun menentang Kesultanan Brunei.
- Charles berjaya mendapatkan Baram dan seluruh lembangan Sungai Baram daripada Sultan Brunei dengan bayaran ufti sebanyak 4200 Dolar Sepanyol setahun.

Tahun 1885

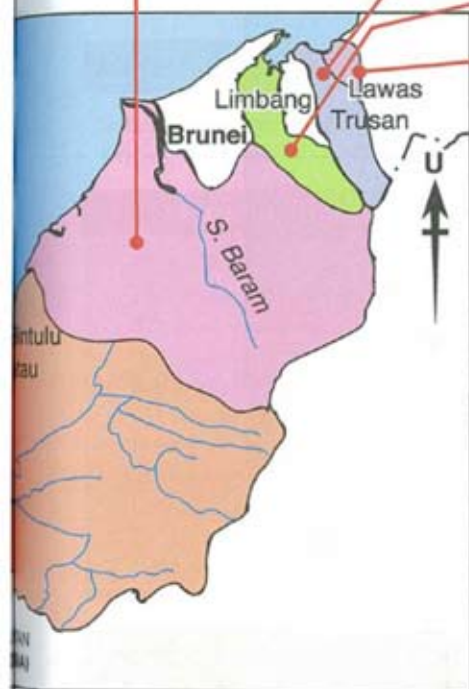
- Kawasan di Sungai Trusan diperoleh oleh Charles Brooke dengan bayaran 4500 Dolar Sepanyol yang diserahkan kepada Temenggung kerana kawasan itu di bawah penguasaan beliau.
- Tindakan ini diambil bagi membolehkan isu pembunuhan beberapa peniaga Sarawak oleh orang Murut di kawasan itu dapat diselesaikan.

Tahun 1890

- Limbang diperoleh Charles Brooke pada tahun 1890.
- Tindakan ini dilakukan apabila penduduk Limbang bersetuju untuk menyertai Sarawak.
- Bayaran sebanyak 6000 Dolar Sepanyol kepada Sultan Brunei.

Tahun 1905

- Pada 12 Januari 1905, kerajaan Sarawak memperoleh hak terhadap Lawas yang sebelum itu dimiliki oleh SBUB.
- Sempadan Sarawak itu masih dikekalkan hingga kini.

Charles Vyner Brooke, Raja Putih Sarawak yang ketiga (1917-1946).

Jelaslah bahawa kelicikan dan kemampuan James Brooke menggunakan pelbagai strategi membolehkannya berjaya mendapatkan Sarawak daripada Sultan Brunei. Perpecahan dan konflik masyarakat tempatan memudahkan usaha James Brooke ini. Dalam hal ini, sejarah membuktikan bahawa tanpa sifat bersatu padu dan berwaspada, orang asing akan lebih mudah untuk mengambil alih kuasa dan seterusnya menguasai negara kita.

KPS

Imaginasikan peristiwa pengambilan Sungai Trusan oleh Charles Brooke pada tahun 1885. Ceritakan peristiwa tersebut semula.

Mengapakah sungai di Sarawak sangat penting dalam kehidupan masyarakat di Sarawak?

5.3 Peluasan Kuasa Syarikat Borneo Utara British di Sabah

Pengenalan

Sebelum kehadiran kuasa-kuasa Barat di Sabah, pentadbiran di Sabah dikuasai oleh Kesultanan Brunei dan Kesultanan Sulu serta Ketua-ketua Bebas. Kedudukan Sabah yang strategik dan mempunyai potensi ekonomi yang besar menyebabkan Sabah menjadi perhatian pemodal asing. Dengan strategi pajakan, pembelian dan perjanjian, akhirnya Sabah berjaya dikuasai oleh pemodal asing seterusnya dimiliki oleh Syarikat Borneo Utara British (SBUB).

Kemakmuran Sabah Menarik Pemodal Asing

Dua faktor penting yang menyebabkan Sabah menjadi tarikan kepada pemodal luar ialah kedudukannya yang strategik dan kekayaan ekonomi.

Kedudukan strategik Sabah di laluan maritim antarabangsa.

(Sumber: James Warren, "The Global Economy and the Sulu Zone: Connections, Commodities and Culture", *Crossroads Studies on the History of Exchange Relation in the East Asian World*, Vol. III, 2001)

1. Kedudukan Strategik

Sabah berada di tengah-tengah laluan perdagangan di antara China dan Singapura. Sabah juga berhampiran dengan laluan Pulau Palawan yang merupakan laluan maritim bagi kapal-kapal dagang untuk belayar ke China dan Jepun.

Sabah penting dalam aktiviti perdagangan yang melibatkan kepulauan Sulu hingga New Guinea dan Australia.

Pelabuhan-pelabuhan di sepanjang pantai barat dan timur Sabah merupakan pelabuhan semula jadi yang strategik. Kapal boleh berlabuh dengan selamat daripada tiupan angin monsun. Antara pelabuhan utama termasuklah di Teluk Gaya.

2. Kekayaan Ekonomi

- Hasil-hasil ekonomi Sabah terutamanya sarang burung, sagu, rotan, getah perca, gamat dan sirip ikan yu telah lama memasuki pasaran antarabangsa.
- Barangan ini didagangkan oleh masyarakat tempatan dengan pedagang-pedagang asing yang datang ke Sabah.
- Sarang burung mendapat permintaan yang tinggi dalam pasaran di China.
- Keadaan ini menyebabkan pedagang Barat yang berminat mendapatkan barangan China menjadikan sarang burung sebagai barang dagangan yang penting untuk dibawa ke China.
- Di kawasan dataran dan lembah pula, tanaman seperti indigo dan kapas hidup subur.
- Hal ini membolehkan pertanian komersial dijalankan dengan giat.

Kekayaan yang dimiliki oleh Sabah menjadi perhatian dalam kalangan pemodal asing. Mereka berusaha meluaskan kuasa di Sabah. Hal peluasan kuasa ini agak unik kerana berbeza daripada usaha kuasa luar yang meluaskan kuasa di negeri-negeri lain di negara kita.

Sabah Sebelum Penguasaan Syarikat Borneo Utara British (SBUB)

Sebelum pertapakan dan peluasan kuasa SBUB di Sabah, dua kawasan telah pun dimiliki oleh British, iaitu Pulau Balambangan dan Pulau Labuan.

Pulau Balambangan

- Pada tahun 1763, Alexander Dalrymple yang membuat perjanjian dengan Kesultanan Sulu telah mengibarkan bendera British di Pulau Balambangan yang menandakan pulau tersebut menjadi milik British.
- Namun begitu, penempatan British di sini menghadapi pelbagai masalah termasuk serangan lanun.
- British meninggalkan pulau ini pada bulan November 1805.

Pulau Labuan

- James Brooke berusaha meluaskan daerah kekuasaan dengan mengadakan perjanjian dengan Sultan Brunei berhubung dengan Pulau Labuan.
- Sultan Brunei menyerahkan Labuan kepada pihak British melalui perjanjian pada 18 Disember 1846 dan pihak British bertanggungjawab menumpaskan lanun di kawasan tersebut serta melindungi perdagangan.
- James Brooke dilantik sebagai Gabenor yang pertama.

Pulau Balambangan
dan Pulau Labuan

Tahukah Anda?

Indigo merupakan tanaman yang mampu menghasilkan warna semula jadi yang biasanya digunakan dalam industri mewarna tekstil.

British bertindak memacakkan benderanya di Pulau Balambangan. Bincangkan.

Pertapakan Syarikat Borneo Utara British (SBUB)

Kedudukan strategik dan potensi kekayaan Sabah menarik perhatian pemodal asing. Beberapa strategi digunakan oleh mereka, iaitu dengan menyewa, memajak dan mengadakan perjanjian dengan Kesultanan Brunei dan Kesultanan Sulu. Perkembangan ini membawa perubahan ekonomi, sosial dan politik yang penting di Sabah.

Jata Syarikat Borneo Utara British (1881-1946).
(Sumber: Arkib Negeri Sabah)

Pegawai Syarikat Borneo Utara British.
(Sumber: Arkib Negeri Sabah)

Cerna Minda

Senaraikan nama pemodal yang terlibat dalam kegiatan perdagangan di Sabah.

Peluasan Kuasa Syarikat Borneo Utara British (SBUB)

Kedudukan Syarikat Borneo Utara British (SBUB) sebagai sebuah syarikat berpiagam menjadi asas penting dalam usahanya untuk meluaskan pengaruh dan kedudukan di Sabah. Piagam Diraja memberikan kuasa kepada SBUB untuk memiliki Sabah. Piagam Diraja yang diterima oleh SBUB diberikan oleh kerajaan British yang mengiktiraf kedudukan SBUB sebagai wakil kerajaan British. Hal ini secara tidak langsung menunjukkan peluasan kuasa British ke atas Sabah.

Syarat yang perlu dipatuhi oleh SBUB untuk menerima Piagam Diraja adalah seperti yang berikut:

- SBUB menerima Penasihat British.
- SBUB perlu memelihara adat resam, agama dan undang-undang penduduk tempatan. SBUB hendaklah memerintah Sabah dengan adil dan saksama.
- SBUB mesti melantik Pegawai Tadbir daripada pegawai yang diakui British.
- SBUB tidak dibenarkan menyerahkan Sabah kepada pihak lain tanpa kebenaran British.

- Dua matlamat utama SBUB ialah pembangunan ekonomi melalui eksploitasi sumber-sumber yang terdapat di Sabah dan melindungi serta mempertahankan hak-hak masyarakat tempatan.
- Melalui piagam ini, SBUB mempunyai kuasa mentadbir Sabah. Sir Rutherford Alcock menjadi presiden pertama, manakala Alfred Dent dilantik sebagai pengarah urusan.
- Kuasa sebenar syarikat terletak di tangan kalangan pemodal di London. Di Sabah pula, sistem birokrasi yang diterajui oleh Gabenor dibentuk bagi memastikan usaha syarikat untuk mengaut keuntungan.
- Gabenor pertamanya ialah William Hood Treacher (1881-1887).

William Hood Treacher
(Sumber: Muzium Negeri Sabah)

Kedudukan Sabah yang strategik dan potensi ekonominya menjadi faktor yang menarik kemasukan pemodal asing termasuklah SBUB. Setelah bertapak dan memperoleh Piagam Diraja daripada kerajaan British, SBUB bertindak meluaskan kuasanya di Sabah. Meskipun demikian, peluasan kuasa ini menyebabkan kekayaan yang dimiliki oleh Sabah akhirnya dikuasai oleh pihak asing. Oleh itu, kestabilan negara amatlah penting bagi memastikan usaha inovasi dan kreativiti kita untuk memajukan ekonomi negara tidak dimanipulasi dan dieksploitasi oleh kuasa asing.

Bincangkan potensi pembangunan ekonomi di Sarawak dan Sabah.

5.4 Bentuk Pentadbiran Barat di Sarawak dan Sabah

Pengenalan

Peluasan kuasa oleh Dinasti Brooke di Sarawak dan SBUB di Sabah bermatlamat mengaut keuntungan daripada eksploitasi terhadap sumber hasil dan kuasa politik mereka. Bagi memastikan matlamat mereka tercapai, pelbagai perubahan pentadbiran dilakukan. Perubahan pentadbiran ini memberikan kesan besar kepada kehidupan masyarakat di Sarawak dan Sabah.

Pemantapan Pentadbiran Barat di Sarawak dan Sabah

Usaha memantapkan pentadbiran dan kuasa Dinasti Brooke dilakukan secara berhati-hati dan berperingkat-peringkat.

1. Pembahagian Wilayah

Pentadbiran Dinasti Brooke di Sarawak dan SBUB di Sabah menyusun semula sistem pentadbiran dengan membuat pembahagian terhadap wilayah-wilayah yang dikuasai. Hal ini dilakukan bagi membolehkan pentadbiran dijalankan dengan lebih berkesan.

(a) Sarawak

- Pada tahap awal, Raja Brooke membahagikan Sarawak kepada tiga bahagian bagi memudahkan pentadbiran.
- Charles Brooke menambahkan dua bahagian pada tahun 1885 dan 1890.
- Setiap bahagian dipecahkan kepada daerah dan kampung.
- Sempadan kawasan ini menjadi asas pemilikan dan kekuasaan Dinasti Brooke. Hal ini berbeza daripada amalan sebelumnya yang lebih menekankan kepada hak percukaian.

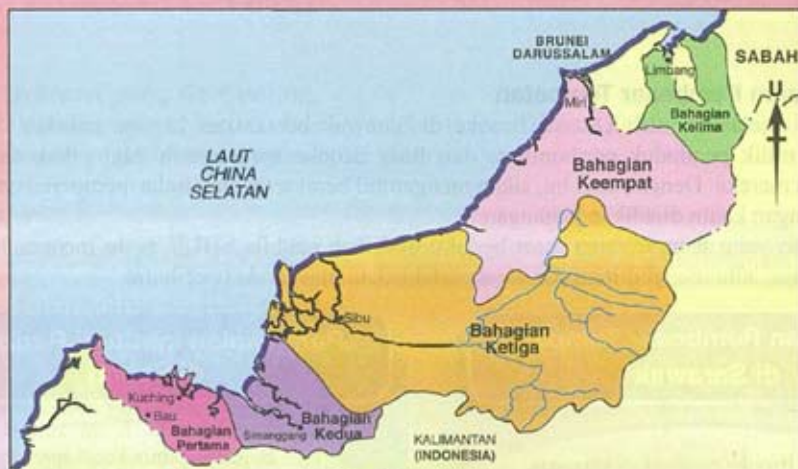
Cerna Minda

Apakah tindakan yang dilakukan oleh Dinasti Brooke untuk menyusun semula pentadbiran di Sarawak?

KPS

Rasionalkan tindakan Syarikat Borneo Utara British memantapkan pentadbiran di Sabah.

Bahagian di Sarawak semasa pemerintahan Dinasti Brooke.

(Sumber: Muzium Negeri Sarawak)

Bahagian Pertama	Sungai Sarawak dan Sadong
Bahagian Kedua	Batang Lupar, Saribas, Kalaka, Simanggang
Bahagian Ketiga	Sungai Rajang, Oya, Mukah, Bintulu, Matu
Bahagian Keempat	Sungai Baram
Bahagian Kelima	Limbang, Trusan dan Lawas

(b) Sabah

- SBUB turut melaksanakan pembahagian residensi di Sabah. Pada tahap awal hanya terdapat dua Residensi, iaitu Residensi Pantai Timur yang berpusat di Sandakan dan Residensi Pantai Barat yang berpusat di Jesselton.
- Pada tahun 1922, kawasan pentadbiran terdiri daripada lima residensi, iaitu Kudat, Pantai Barat, Pedalaman, Pantai Timur dan Tawau yang kesemuanya berjumlah 17 daerah.
- Setiap Residensi diketuai oleh Residen, sementara di daerah pula diketuai oleh Pegawai Daerah.
- Setiap Pegawai Daerah dibantu oleh Penolong Pegawai Daerah. Kebiasaannya, Residen, Pegawai Daerah dan Penolong Pegawai Daerah berbangsa Inggeris atau Eropah.

Pembahagian residensi di Sabah pada tahun 1922 oleh SBUB.

(Sumber: Muzium Negeri Sabah)

Tahukah Anda?

Kudat pernah menjadi ibu negeri pertama Sabah sewaktu di bawah pentadbiran SBUB antara tahun 1881 hingga tahun 1884.

2. Pengekalan Pembesar Tempatan

Dasar yang dijalankan oleh Dinasti Brooke di Sarawak berasaskan kepada amanah. Sarawak merupakan milik penduduk peribuminya dan Raja Brooke memerintah bagi pihak dan untuk kepentingan mereka. Dengan asas ini, sikap mengambil berat terhadap usaha mempertahankan hak dan kepentingan kaum dijadikan pegangan.

Kadaan yang hampir sama turut berlaku di Sabah apabila SBUB perlu memenuhi syarat Piagam Diraja, iaitu menghormati dan mempertahankan masyarakat peribumi.

Pengekalan Pembesar Tempatan di Sarawak

Dinasti Brooke melibatkan kalangan pembesar tempatan dalam sistem pentadbiran atas nama dasar amanah.

Dasar ini digunakan bagi mengisi kekurangan pegawai-pegawai Eropah yang jumlahnya kecil.

Penglibatan orang tempatan seperti kalangan Datu, iaitu Datu Patinggi, Datu Bandar, Datu Temenggung serta dua jawatan baharu, iaitu Datu Imam dan Datu Hakim.

Ketika zaman Charles Vyner Brooke, beberapa gelaran diwujudkan, iaitu Datu Menteri, Datu Pahlawan, Datu Bentara dan Datu Amar.

Para pembesar tidak lagi dibenarkan mengutip cukai, sebaliknya diberikan gaji dan peranan membantu pentadbiran.

Mengekalkan semua undang-undang tempatan dan adat yang tidak bercanggah dengan sistem barat.

Pengekalan Institusi Peribumi di Sabah

Bagi menjamin kecekapan dan pentadbiran yang baik, SBUB membahagikan ketua-ketua peribumi kepada kategori ketua yang diakui dan yang tidak diakui.

Ketua Anak Negeri yang diakui diserapkan ke dalam sistem pentadbiran SBUB dan dibayar gaji, sementara Ketua Anak Negeri yang tidak diakui tidak dibayar gaji.

Institusi peribumi yang utama ialah Institusi Ketua Anak Negeri, Ketua Kampung (Orang Tua) dan Mahkamah Anak Negeri.

Ketua bergaji akan memelihara keamanan dan peraturan serta mengutip cukai kepala dan mentadbir keadilan.

Ketua Anak Negeri yang juga digelar Orang Kaya-Kaya (O.K.K.) membantu Pegawai Daerah menjalankan pentadbiran pada peringkat daerah.

Ketua Anak Negeri juga dilantik menjadi hakim di Mahkamah Anak Negeri dan bertugas dalam menjaga keamanan daerah mereka, memungut cukai dan mengurus pentadbiran pengadilan (pembantu majistret).

Kuasa Barat di Sarawak dan Sabah memperkenalkan sistem pentadbiran moden tetapi dalam masa yang sama mengekalkan pemerintahan tempatan. Bincangkan.

3. Pentadbiran yang Berhierarki

Bagi menyelaraskan sistem pentadbiran yang berkesan, Dinasti Brooke di Sarawak dan SBUB di Sabah membentuk sistem pentadbiran berhierarki.

(a) Sarawak

Raja Brooke mengetuai pentadbiran di Sarawak yang dibantu oleh Majlis Tertinggi dan Majlis Negeri. Residen pula mengetuai pentadbiran di setiap bahagian yang terdiri daripada Kuching, Simanggang, Sibuan, Marudi dan Lawas. Setiap bahagian dibahagikan kepada beberapa daerah yang diketuai oleh Pegawai Daerah. Pentadbiran pada peringkat kampung turut diperkemas melalui jawatan penghulu yang menjadi ketua bagi satu atau lebih kampung.

Pentadbiran
Berhierarki
di Sarawak

Carta Organisasi Pentadbiran Sarawak

(b) Sabah

SBUB di Sabah diketuai oleh Gabenor yang bertanggungjawab kepada lembaga pengarah syarikat di London. Majlis penasihat ditubuhkan pada tahun 1883 untuk menasihati gabenor dalam hal ehwal pentadbiran.

Carta Organisasi Pentadbiran SBUB

Rumah kerajaan, 1870.

Ibu Pejabat Syarikat Borneo Utara British, 1898.
(Sumber: Muzium Negeri Sabah)

4. Pentadbiran Berasaskan Kaum

(a)

(b)

Bandingkan dasar yang dilakukan oleh pihak British di Negeri-negeri Melayu dengan tindakan Dinasti Brooke di Sarawak dalam mengamalkan dasar pecah dan perintah berasaskan kaum.

Aktiviti Berkumpulan

Secara berkumpulan dan bergilir-gilir, murid membincangkan peranan yang dimainkan oleh Majlis Tertinggi dan Majlis Negeri dalam sistem pentadbiran di Sarawak ketika Dinasti Brooke.

5. Perundangan

(a)

Pada tahun 1911, Mahkamah Cina diwujudkan di Kuching bagi menangani dan mengurus hal ehwal dan kes-kes yang melibatkan masyarakat Cina.

Undang-undang lapan perkara diperkenalkan pada Januari 1842.

Sarawak

Mahkamah diwujudkan dengan diadili oleh raja dan dibantu Ketua Majistret.

Mahkamah Adat diwujudkan bagi mengadili kesalahan masyarakat tempatan.

Mahkamah Residen diwujudkan di setiap bahagian. Residen bertindak sebagai Majistret.

(b)

Mahkamah Anak Negeri diadili oleh Ketua Anak Negeri.

Menggunakan undang-undang barat dan tempatan.

Sabah

Diwujudkan Mahkamah Majistret dan Mahkamah Anak Negeri.

Mahkamah Majistret diadili oleh Pegawai Daerah.

Mahkamah Majistret menggunakan undang-undang Barat.

Cerna Minda

Mengapakah pihak SBUB menyerapkan institusi peribumi ke dalam sistem pentadbirannya?

Sarawak dan Sabah telah mempunyai sistem pemerintahan tempatan yang mantap sebelum kedatangan kuasa Barat. Kedudukan strategik dan kekayaan kedua-dua buah negeri ini menarik perhatian para pemodal luar untuk menguasai kekayaan yang dimiliki. Kesannya, berlaku peluasan kuasa yang merubah sistem pemerintahan tempatan. Jelaslah bahawa sebagai warganegara kita perlu sentiasa bersedia untuk menerima perubahan yang membawa kebaikan. Dalam masa yang sama, kita perlu berwaspada terhadap anasir luar yang boleh mengancam hak dan kemakmuran negara yang kita miliki.

Imbas Kembali

Pentadbiran Barat di Sarawak dan Sabah

Pada akhir bab ini, saya telah mempelajari:

Latar Belakang Pemerintahan Tempatan di Sarawak dan Sabah

- Sistem Pemerintahan Tempatan ☐

Peluasan Kuasa Dinasti Brooke di Sarawak

- Sarawak Ketika Kehadiran James Brooke ☐
- James Brooke Mendapatkan Kuasa Pemerintahan ☐
- Pengukuhan Kuasa James Brooke ☐
- Kronologi Peluasan Kuasa Dinasti Brooke ☐

Peluasan Kuasa Syarikat Borneo Utara British di Sabah

- Kemakmuran Sabah Menarik Pemodal Asing ☐
- Sabah Sebelum Penguasaan Syarikat Borneo Utara British (SBUB) ☐
- Pertapakan Syarikat Borneo Utara British (SBUB) ☐
- Peluasan Kuasa Syarikat Borneo Utara British (SBUB) ☐

Bentuk Pentadbiran Barat di Sarawak dan Sabah

- Pemantapan Pentadbiran Barat di Sarawak dan Sabah ☐

Bab ini telah memerihalkan usaha peluasan kuasa oleh pemodal asing melalui peranan British di Sarawak dan Sabah. Mereka menggunakan pelbagai strategi untuk menguasai pemerintahan dan kekayaan ekonomi di Sarawak dan Sabah. Bab seterusnya pula akan membincangkan kesan pentadbiran Barat di negara kita.

Aktiviti 1: Fikir-Pasangan-Kongsi (*Think-Pair-Share*)

Arahan:

- (i) Murid dikehendaki memikirkan tajuk/soalan yang diberi secara individu (*Think*).
- (ii) Murid kemudiannya berbincang dengan rakan/pasangan (*Pair*).
- (iii) Mereka kemudiannya berkongsi maklumat/hasil perbincangan dengan pasangan lain/kumpulan/kelas (*Share*).

Charles Brooke, Raja Putih Sarawak yang kedua (1868-1917).

Charles Vyner Brooke, Raja Putih Sarawak yang ketiga (1917-1946).

Berdasarkan gambar Charles Brooke dan Charles Vyner Brooke, lakukan aktiviti yang berikut:

1. Secara individu, dapatkan biodata kedua-dua tokoh di atas.
2. Bincangkan dengan rakan sekelas mengenai tindakan yang dilakukan oleh kedua-dua tokoh dalam pentadbiran Sarawak. Kemudian senaraikan tindakan tersebut.
3. Kongsi hasil perbincangan di dalam kelas.

Aktiviti 2: Kumpulan Pelangi (*Rainbow Groups*)**Arahan:**

- (i) Murid berada dalam kumpulan. Tentukan tajuk yang berbeza-beza bagi setiap kumpulan.
- (ii) Selepas berbincang, bina kumpulan baharu yang terdiri daripada ahli kumpulan asal.
- (iii) Murid akan menyatakan hasil perbincangan daripada kumpulan asal kepada ahli kumpulan baharu secara bergilir-gilir.

1. Murid-murid dibahagikan kepada empat kumpulan.
2. Setiap kumpulan diberikan dua tajuk perbincangan yang berbeza-beza seperti yang berikut:
 - (a) Pengekalan pembesar tempatan di Sarawak.
 - (b) Pengekalan pembesar tempatan di Sabah.
 - (c) Pentadbiran berhierarki di Sarawak.
 - (d) Pentadbiran berhierarki di Sabah.
3. Selepas berbincang, bina kumpulan yang baharu yang terdiri daripada ahli kumpulan lain.
4. Setiap kumpulan akan menyatakan hasil perbincangan daripada kumpulan asal kepada ahli kumpulan yang baharu secara bergilir-gilir.

Aktiviti 3: Pengurusan Grafik (*Graphic Organiser*)**Arahan:**

- (i) Murid menghasilkan bahan pengurusan grafik berdasarkan tajuk yang diberikan.
- (ii) Murid akan membentangkan hasil bahan pengurusan grafik secara bergilir-gilir.

1. Murid-murid dibahagikan kepada dua kumpulan.
2. Berdasarkan pelbagai sumber, setiap kumpulan memilih salah satu tajuk yang berikut dan mendapatkan maklumat yang berkaitan:
 - (a) Peluasan kuasa Dinasti Brooke di Sarawak.
 - (b) Syarikat Borneo Utara British di Sabah.
3. Maklumat yang diperolehi dipindahkan ke dalam bentuk pengurusan grafik.
4. Setiap kumpulan akan membentangkan hasil tugasan secara bergilir-gilir.

Pemahaman dan Pemikiran Kritis

1. Siapakah pembesar tempatan yang memimpin penentangan terhadap pentadbiran Pengiran Indera Mahkota di Sarawak?
A. James Brooke
B. Sharif Masahor
C. Datu Patinggi Ali
D. Pengiran Raja Muda Hashim
2. Susunan Dinasti Brooke yang betul di Sarawak ialah
A. James Brooke – Anthony Brooke – Charles Brooke
B. James Brooke – Charles Brooke – Charles Vyner Brooke
C. Charles Brooke – James Brooke – Charles Vyner Brooke
D. Charles Vyner Brooke – James Brooke – Anthony Brooke
3. Apakah faktor terpenting yang menyebabkan British meninggalkan Pulau Balambangan pada tahun 1805?
A. Kemarau
B. Serangan lanun.
C. Serangan penyakit.
D. Kekurangan bekalan makanan.
4. Siapakah Gabenor pertama Syarikat Borneo Utara British di Sabah?
A. Baron Gustavus von Overbeck
B. William Hood Treacher
C. Charles Lee Moses
D. James Brooke
5. Dialog berikut mungkin berlaku di Sarawak pada tahun 1830-an membabitkan Pengiran Muda Hashim dan James Brooke.

Pengiran Raja Muda Hashim: Saya mohon bantuan untuk menyelesaikan pertikaian di Sarawak ini.

James Brooke: Saya bersetuju dengan syarat Sarawak perlu diberikan kepada saya.

Apakah tindakan James Brooke seterusnya?

- A. Menyerang Brunei.
- B. Membedil Kuching.
- C. Mendapatkan bantuan daripada British.
- D. Mengadakan perundingan dengan Datu Patinggi Ali.

Pemahaman dan Pemikiran Kritis

6. Senaraikan syarat yang perlu dipatuhi oleh Syarikat Borneo Utara British sebagai sebuah syarikat yang menerima Piagam Diraja.

- _____
- _____
- _____
- _____

7. Jelaskan tindakan yang dilakukan oleh tokoh-tokoh berikut dalam sejarah Sabah

- Charles Lee Moses: _____
- Alfred dan Edward Dent: _____

8. Rajah di bawah menunjukkan Carta Organisasi Pentadbiran di Sarawak.

Berdasarkan rajah di sebelah, jawab soalan yang berikut:

- Apakah tugas Residen di Sarawak?
- Adakah Residen di Sarawak mempunyai kedudukan dan peranan yang sama seperti di negeri-negeri Melayu.
- Mengapakah kedudukan Pegawai Daerah sangat penting?
- Pada pandangan anda, sejauh manakah sistem pentadbiran di Sarawak semasa pemerintahan Dinasti Brooke berjaya membangunkan Sarawak?

9. Rajah di bawah menunjukkan Carta Organisasi Pentadbiran SBUB.

Berdasarkan rajah di sebelah, jawab soalan yang berikut:

- Apakah peranan Gabenor dalam sistem pentadbiran SBUB?
- Di manakah kedudukan orang tempatan dalam sistem pentadbiran SBUB?
- Bandingkan peranan Ketua Anak Negeri dengan Ketua Kampung.
- Pada pandangan anda, sejauh manakah sistem pentadbiran Syarikat Borneo Utara British berjaya membangunkan Sabah?

Cakna dan Germinan Sejarah

Nilai, Patriotisme dan Iktibar

- Kita perlulah bersikap amanah dalam melaksanakan tugas yang dipertanggungjawabkan demi memastikan kejayaan benar-benar dicapai dalam sesuatu perjuangan.
- Semangat cinta akan tanah air dapat dipupuk melalui sikap ingin tahu terhadap perjuangan masyarakat terdahulu serta menghayati perjuangan mereka.
- Sikap menghormati dalam kalangan masyarakat amat penting untuk mewujudkan rasa kebersamaan mempertahankan negara.

Diri dan Keluarga

Sikap berdisiplin menjadi kunci utama kejayaan diri dan keluarga pada masa hadapan.

Negara

Dalam dunia tanpa sempadan berwadahkan media sosial, kita bertanggungjawab mempertahankan tanah air daripada tohmahan negatif yang boleh memporak-perandakan negara.

Path

Facebook

Twitter

Pinterest

LinkedIn

Instagram

Mindtalk

Google+

Media sosial yang menjadi wadah komunikasi pada masa ini perlu digunakan dengan bijak agar mendatangkan manfaat kepada kesejahteraan rakyat dan kemakmuran negara.